

ČESKÁ RODINA POZDNÍ MODERNITY: NOVÁ PODOBA STARÉHO PARTNERA A RIVALA ŠKOLY¹

Ivo Možný

Anotace: Článek přináší přehled strukturálních přeměn, jimiž prošla česká rodina při změně politických, ekonomických a kulturních poměrů v druhé polovině minulého století a zvláště na jeho konci. Ukazuje v sociologickém kontextu stratifikačního zařazení změny v uspořádání českých domácností, změny v reprodukčních strategiích v souvislosti se změnami hodnot, rozšíření nových typů partnerských vztahů a postupující destabilizaci rodiny. Uvádí tyto změny do kontextu vztahů mezi rodinou a školou a podává základní sociologický výklad komplementarity funkcí těchto dvou základních sociálních institucí. V závěru poukazuje na nové prvky v jejich vztahu spojené zejména se změnami ve struktuře české rodiny.

Klíčová slova: rodina, škola, pozdní modernita, reprodukce nerovností, pokles sňatečnosti a plodnosti, hodnoty, rozvodovost.

Otázka, kterou si tento článek klade, zní: změnil se vztah rodiny a školy v posledních desetiletích? A především: jak se změnila rodina, která je partnerem školy? Tato otázka je kladena v sociologickém, nikoli psychologickém či individualizovaném kontextu. Zajímá nás, jak se do poměru těchto dvou institucí promítají výrazné sociální změny, kterými ve zrychlujícím se tempu posledního půlstoletí procházejí společnosti našeho civilizačního okruhu. Podáváme tedy nejprve přehled o stavu a vývoji sociologického modelu jejich vztahu vzájemně vyvážených funkcí při sociální reprodukci toho nejvýznamnějšího, co drží společnost pohromadě – totiž při legitimaci a reprodukci sociální nerovnosti. Abychom pro další teoretickou úvahu získali oporu v empirické evidenci, přinášíme zevrubnější přehled základních strukturálních změn, jimiž česká rodina pro-

šla. Zajímá nás totiž samozřejmě především společenský vývoj u nás, který tak dramaticky akceleroval na konci minulého století. Zatímco vnitřní vývoj teoretického modelu můžeme načrtnout jen v hrubých obrysech (sociologická teorie má všeobecně ještě dosti daleko k pochopení pozdní modernity a pro českou společnost zbývá udělat prakticky ještě všechnu práci), fakta o změnách rodinného chování jsou sledována průběžně. Považujeme tedy za užitečné prezentovat je zde v soustavnějším přehledu tak, aby mohla sloužit i čtenáři s jiným pohledem na věc, než je pohled sociologický jako opora k jeho vlastním závěrům.

Rodina a škola v sociologickém pohledu

Ve všech vyspělých společnostech jsou rodina a škola dvě významné sociální instituce, které si jsou v principu

¹ Text byl připraven v rámci výzkumného záměru Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně „Mládež, děti, rodina v procesu transformace“ podporovaného grantem MŠMT MSM 142300002.

nepřátelské. Vyplývá to z jejich společenských funkcí, jež směřují proti sobě. Rodina stabilizuje společnost tím, že působí jako mechanismus přenosu sociálního statusu z generace na generaci. Je přirozeným zájmem rodičů, aby se společenské postavení, které oni sami po svých rodičích zdědili anebo si sami dobyli – v otevřených výkonových společnostech získali usilovnou prací, vítězstvím v tvrdé konkurenci anebo prostě štěstím – nerozplynulo v nivěč. Kontinuita rodinného majetku a postavení je i společenským zájmem, protože pomáhá sociální kohezi; situace, kdy se v každé generaci jakoby karty znovu rozdávají a znovu začíná soutěž každého s každým, neúnosně zatěžuje sociální soudržnost. V zájmu této soudržnosti je do jisté míry i přijatelné, když mechanismus rodinného přenosu dosazuje do statusově výhodných postavení také jedince méně schopné, takové, kteří by si je v otevřené soutěži svými kvalitami nevydobyli. Nedotknutelnost majetkových dědicých práv jim k tomu napomáhá.

Přijatelné je to však skutečně jen do velmi omezené míry, a proto škola toto úsilí vyvažuje a maří. Pokud by se společenské pozice obsazovaly prostě rodinným nástupnictvím a vyloučila se soutěž o jejich obsazení, společnost by ztratila zdroj své dynamiky. Zejména naše vysoce komplikované společnosti s mnoha pozicemi extrémně náročnými na talent a výkon by funkčně kolabovaly: kdo by se dal operovat od neurochirurga, který své místo prostě zdědil po otci, jenž ho sám měl jistě už po dědečkovi, tudíž neměl zapotřebí obtížné studium medicíny? Proti sobectví rodiny stojí v moderních společnostech instituce školy. Ta tím, že nabízí kulturní kapitál společnosti každému dítěti stejně usilovně, dává každému do začátku stejné šance, bez ohledu na jeho původ a rodinné zázemí. Pomáhá rozpoznat specifické talenty, stimuluje píli a pracovitost,

hodnotí výkon bez ohledu na rodinnou příslušnost. Maří tak úsilí rodiny zajistit svým dětem výhody třeba i nezasloužené a usadit je na místech, na která by svým výkonem možná ani nestačily. Škola je základem meritokratické výkonové společnosti.

Tento model vzájemné komplementarity, v sociologii triviální, byl od šedesátých let minulého století podrobován opakovaně empirickému testování a trvale zpřesňován a propracováván. Ukazovalo se, že – ačkoli sociální rétorika „otevřené společnosti“ tvrdí opak, respektive jakoukoli jejich vzájemnou konkurenci zastírá – rodina je silnějším partnerem v této diádě vyvažujících se sociálních institucí. Ovlivňuje výkon dítěte v otevřeném školním systému nestejným vkladem sociálního, kulturního i ekonomického kapitálu, který si žáci přinášejí do školy z rodiny a který je podporuje anebo handicapuje ve školním výkonu (srv. např. Douglas 1964 a mnozí další). Středostavovská rodina svým politickým vlivem na budování i fungování školského systému, prosazováním svých priorit do utváření školních osnov a náplně vyučování i vlivem na pravidla rozřazování a výběr studentů na určité typy škol tlačí na podobu národních školských systémů a uzpůsobuje si je tak, aby vyhovovaly lépe dětem z těchto rodin, a tím je apriorně zvýhodňovaly (srv. např. Bourdieu; Passeron 1990).

I přísně meritokratický výběr na prestižní univerzity, který hledá talenty ze všech sociálních tříd a jako pasáž otevřená sociálnímu vzestupu podporuje sociální dynamiku, vede nakonec ke konstituci „kognitivních tříd“, které se reprodukuji a uzavírají do sebe. Prostředí univerzit je totiž pro mladé lidi přirozeným prostorem sňatkového trhu a podporuje vzdělanostní homogamii. Chytří si berou chytře, mají s nimi chytře děti a chytře je vychovávají; jak genetická, tak sociální heredita pak působí stejným směrem a výsledek zvýhodňuje jedny děti před druhými (Herren-

stein; Murray 1994). Absolventi univerzit jsou si také nejlépe vědomi toho, jakým ohromným kapitálem je kvalitní vzdělání, a pečlivě plánují pro své děti optimální vzdělávací strategie, kterými je provedou tak, aby v sociální stratifikaci přinejmenším zaujali stejná místa, jako jsou ta, kterých dosáhli už jejich rodiče (Jordan; Redley; James 1994). Na druhé straně jsou děti dělnického původu častěji doma i ve škole demotivovány ve vzdělávacích aspiracích a rezignují předčasně na další vzdělávání (Katrňák 2004). Rodina zkrátka nepěstává být nejvýznamnějším z faktorů, vzdorujících egalitářským tendencím, vbudovaným do moderních vzdělávacích systémů.

Česká rodina, stejně tak jako instituce rodiny všude v rozvinutých zemích naší civilizace, se v posledních desetiletích dosti podstatně proměňuje: ekonomika pozdního kapitalismu a kulturní klima doby postmoderní nejsou rodině příznivě nakloněny (Beck; Beck-Gernsheim 1990, Beck 1992). V poslední třetině minulého století se vynořily v reprodukčním a rodinném chování některé nové trendy, které rodinu podstatně ovlivňují a mění samy základní souřadnice jejího postavení jako sociální instituce. Tyto změny si zaslouží shrnujícího přehledu: pro čtenáře, který se zajímá o pedagogiku, má takový přehled cenu i sám o sobě, protože současný stav rodiny je pro něho trvalým referenčním rámcem či latentním pozadím jeho úvah, a spolehlivý a systematický přehled dramatického vývoje této instituce může mít pro něho mnohostranné použití. Rodina, která proti škole dnes stojí, je podstatně jiná, než byla ta, se kterou se škola setkávala ještě v době, kdy jejími žáky byli rodiče těch dnešních a její učitelé sami byli dětmi školou povinnými.

Už v té době to byla ovšem rodina, která měla za sebou snad nejvýznamnější změ-

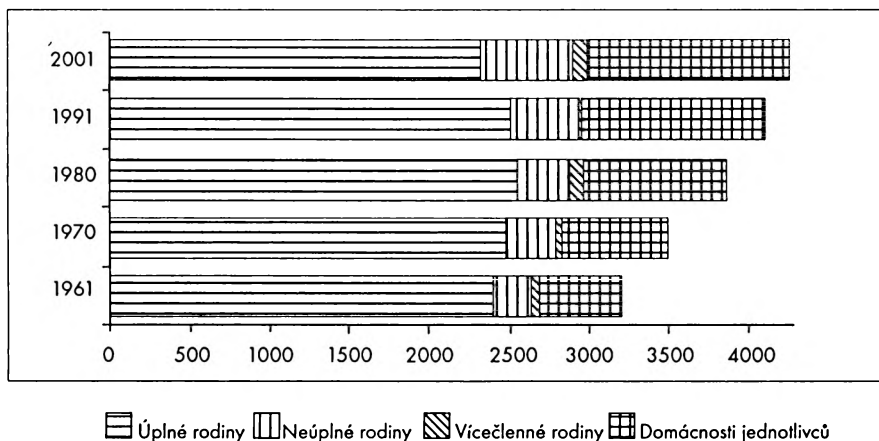
nu, již rodina prošla od zániku tradičních společností: v každé generaci je rodina zakládána znovu (Luhmann 2002). V tradičních evropských společnostech byla obvyklá vícegenerační domácnost, kde se díky vysoké úmrtnosti ve středním věku dosti často obměňovalo složení rodičovského páru a generace se překrývaly; domem rodiny procházel život jako plynulá řeka (srv. Shorter 1975, Mittenauer; Sieder 1977, Stone 1977, Možný 1990). Univerzální neolokalita mladých párů zakládajících rodinu a nízká úmrtnost ve středním věku naopak vedla v moderních společnostech k tomu, že co manželský pár, to domácnost a samostatná rodina až do odchodu dětí z domova (resp. až do rozvodu páru): základem domácnosti, kterou buduje právě pro sebe, stává se jeden manželský pár.

Změny v uspořádání české domácnosti: více jednočlenných a neúplných rodin

V posledním desetiletí překročil tento trend další práh. Vedle dvougenerační neolokální rodiny, jež zůstává dominujícím typem rodinného bydlení, přibývá domácností v čele s jedním dospělým (nejčastěji matkou) a domácností jednotlivců. Posledních pět Sčítání lidu v České republice znamená trvalý pokles podílu *rodinných domácností*.² V polovině minulého století tvořily tyto domácnosti tři čtvrtiny všech českých domácností; dnes už jen 55 procent. Velmi dynamicky roste naopak podíl *domácností jednotlivců* – ze 16 procent na 30 procent v tomtéž období. Také podíl domácností neúplných rodin (jeden rodič alespoň s jedním dítětem) se téměř zdvojnásobil, z 8 na 14 procent.

² Definice rodinné domácnosti pro Sčítání lidu: heterosexuální pár, ať už sezdáný anebo ne, s dětmi anebo bez.

Graf 1: Rodiny a domácnosti v České republice v letech 1961–2001 (v tisících)

Že se v rodinném chování něco významného děje, však uvidíme, až když se podíváme na složení domácnosti jednotlivců podle věku a pohlaví.

V České republice to tradičně byly především domácnosti vdov. Ačkoli průměrná délka života výrazně stoupá (zejména v posledních deseti letech a jmenovitě pro muže), domácností vdov nepřibývá. Některé výzkumy ukazují, že česká rodina stále považuje za správné postarat se o nejstarší generaci: pokud stará matka či otec odvodí, často je obzvláště dcery přijmou do své vlastní domácnosti (Možný, a kol. 2004).³ Počet domácností starých lidí tedy neroste, nárůst domácností jednotlivců je u nás dán tím, že přibýlo samostatně bydlících mladých lidí. Jejich podíl na domácnostech jednotlivců stoupl v sledovaném období trojnásobně, počet sedmkrát! A jsou to nejčastěji mladí

muži, kteří v České republice žijí *single*, ať už svobodní anebo rozvedení: z žen bydlících samostatně je jich mladších 35 let jen 16 procent (kdežto z mužů je to 31 procent) a 43 procent osaměle žijících žen je sedmdesátiletých a starších (kdežto z mužů jen 13 procent).

Osaměle žijící mladé ženy totiž velmi často mají dítě (anebo děti) a tvoří tedy daleko méně často domácnosti jednotlivců; česká statistika eviduje domácnost, kde žije dítě či děti a jen jeden z jeho rodičů jako *neúplnou rodinu*. Tato skupina domácností v posledních deseti letech nejrychleji rostla, dnes žije v neúplných domácnostech asi 15 procent obyvatel České republiky. V jejich čele stojí v České republice z 85 procent žena. Nejčastěji je to rozvedená žena. Neúplné rodiny častěji než jiné žijí společně s další rodinou v jednom bytě, převážně u rodičů. Je to

³ Mezinárodní srovnávací výzkum v populaci žen ve středním věku s dcerou v pubertálním věku ukázal, že v rodinách v tomto stadiu životního cyklu žije jeden z prarodičů (anebo oba) v České republice v 29 procentech rodin, v německé populaci v 2,5 procenta rodin a v turecké populaci v 11 procentech rodin (Možný, a kol. 2004).

výrazem mezigenerační solidarity a relativní slabosti českého sociálního státu: matky pomáhají svým dcerám, ze kterých se staly osamělé matky, společným bydlením a hospodařením v ekonomické a často i bytové tísní. Pokud jsou samy rozvedené, vzniká tu sice okrajová, ale posilující se subkultura rodin, spravovaných ženami už v druhé, ale i třetí generaci. Dcery, které v takových rodinách vyrůstají, se socializují do tohoto typu rodičovství a častěji pak samy takové rodiny zakládají. Mladší z žen, jež žijí v takových domácnostech, mají velmi často partnera, s kterým ale nebydlí. Takové uspořádání rodinných vazeb je česky druhá nejfrekventovanější *podoba partnerství bez soužití (living apart together)*. U nás vzniká nejčastěji ne z volby zúčastněných, ale je působena bytovou tísní. Je charakteristická pro mladý a střední věk. Nesystematická pozorování naznačují, že takových rodin přibývá.⁴

Přes svou vzrůstající početnost neúplná rodina zůstává být vesměs vnímána jako nouzové řešení. Zvyšuje se v ní variabilita českého rodinného života, ale pro většinouovou populaci je okrajovým a často přechodným způsobem rodinného života. Vzrůst podílu takových rodin představuje však celoevropský trend, stejně jako vzrůst počtu mladých lidí bydlících samostatně, který je vnějším výrazem individuace životní dráhy.⁵

Nesezdaná soužití a pokles sňatečnosti

Reprodukční strategie mladých žen, které vstupovaly do věku potenciální-

ho mateřství po přelomové změně politických a ekonomických poměrů na počátku devadesátých let, liší se podstatně od reprodukčních strategií jejich matek. Otevření společnosti a ekonomiky prudce zvýšilo hodnotu ztracených příležitostí, jež v sobě nese rané rodičovství. Nově se nabídla možnost cestovat, vynořila se možnost podnikat a zvýšila se dostupnost univerzitního vzdělání. Po změně politického režimu rozhodnutí pro sňatek a rodičovství ztratilo přitažlivost jedné z velmi mála šancí na autentické svobodné rozhodnutí. Exploze nabídky konzumních příležitostí nebyla provázena odpovídajícím růstem kupní síly, konzumní aspirace začaly výrazně přesahovat reálné možnosti. Mladí lidé začali odkládat sňatek a rodičovství a věk prvorodiček i věk prvního sňatku se začal přibližovat v českých zemích historicky obvyklému věku. Vzestup věku (prvního) sňatku probíhal celá devadesátá léta a dá se očekávat jeho pokračování v prvním desetiletí 21. století; to totiž budou teprve ve vyšším věku častěji vstupovat do manželství ti, kteří ho dosud odkládají.

Po celou druhou polovinu 20. století byla pro českou společnost charakteristická velmi vysoká úroveň sňatečnosti. Sčítání lidu 2001 zjistilo ve věkové skupině 55 až 60letých jen 5,1 procent nikdy neženatých mužů a 2,8 procent nikdy neprovdaných žen. Dívky se vdávaly nejčastěji okolo věku 20 let, muži se ženili jen o 2 až 3 roky později. Po změně politického režimu však sňatečnost svobodných prudce klesla. V roce 1990 činila u mužů 91 procent a v roce 2001 klesla

⁴ Největší podíl z českých partnerství bez soužití tvoří ale pořád ještě páry starších lidí a důchodců. V tomto případě oba partneři mají svůj byt, ve kterém bydlí sami, ale nechťejí se sestěhovat, aby se měli kam vrátit, kdyby se párový vztah rozpadl.

⁵ V roce 2000 žilo v 15 státech Evropské unie 42 milionů osob v jednočlenných domácnostech – 28 procent z celé jejich populace (EUROSTAT 2003).

na 65 procent, u žen proběhl v tomtéž období pokles z 96 na 72 procent.

Pokles byl způsoben zejména výrazným snížením sňatečnosti v nejmladších věkových skupinách: pravděpodobnost uzavření sňatku do 25 let se v prvním desetiletí po změně politického režimu snížila více než o polovinu. Sňatky -náctiletých, které byly dříve celkem obvyklé (v roce 1990 byla téměř třetina nevěst mladších dvaceti let a z ženichů skoro desetina), postupně téměř zmizely (dnes je mladších jen jedno procento ženichů a sotva šest procent nevěst při prvním sňatku). Až do konce devadesátých let však nezačala stoupat ani sňatečnost ve vyšších věkových skupinách, takže pokud by byla zachována úroveň sňatečnosti z roku 2001, zůstávalo by ve věku padesáti let 35 procent mužů a 28 procent žen, kteří nikdy neuzavřeli manželství (Palonciová 2003, s. 24–25).

Při čtení této statistické extrapolace nás nabádá k opatrnosti několik za ní skrytých, vzájemně protichůdných trendů. Na jedné straně je třeba mít na vědomí, že byla kalkulována v období prudkého zvyšování průměrného věku prvního sňatku. Mladické nevěsty z počátku devadesátých let jsou už provdány a nezvyšují míru prvosňatečnosti, jejich o něco starší sestry však sňatek odkládají. Až a pokud se tyto odložené sňatky realizují do konce prvního desetiletí 21. století, dá se očekávat, že sňatečnost se přece jen o něco zvýší. Naznačuje to mírně stoupající sňatečnost věkové skupiny 25 až 30letých od roku 2001. Nakolik tedy tuto projekci změní pozdní sňatky, odpoví až příštích deset let.

Manželství má totiž u Čechů stále ještě vysoký status. Výzkumy postojů opakovaně ukazují, že většina nejmladší generace pokládá život v manželství za nejsprávnější formu rodiny, ale podpora manželství jako základní životní formy klesá. I když nemů-

žeme předpokládat, že by sňatky odkládané v devadesátých letech do vyššího věku přivodily návrat k bývalé extrémně vysoké míře sňatečnosti, dá se očekávat, že podstatný podíl mužů i žen z této generace aspoň jednou sňatek uzavře; předpověď je tu velmi nejistá, ale stále ještě zůstávají předpoklady, že život v manželství bude součástí životní zkušenosti pro více než dvě třetiny, možná i čtyři pětiny dnešní mladé generace.

Proti tomuto trendu bude ale působit trend přibývání nesezdaného soužití a pozvolná změna jeho charakteru. Ještě v osmdesátých letech v České republice platila pro založení rodiny následující posloupnost kroků: seznámení se, sexuální styk s kolísající a – trval-li vztah déle – postupně klesající mírou antikoncepce, nesezdané soužití tam, kde to dovolila bytová tíseň, početí dítěte (často úplně či víceméně mimovolně) – a když pár zjistil, že čeká dítě, následoval sňatek. Tradiční představa, že pokud dívka otěhotní, legitimizuje se narození dítěte sňatkem, byla stále velmi silná. Devět z deseti dětí se rodilo v manželství, celá polovina prvních dětí se však rodila do osmi měsíců po sňatku, byla tedy počata za svobodna. Nesezdané soužití bylo, jak dokazovala vysoká sňatečnost, chápáno vesměs jako „manželství na zkoušku“. To bylo dosti časté, na počátku osmdesátých let už před sňatkem spolu bydlela asi třetina snoubenců, a průměrné nesezdané soužití trvalo nejčastěji asi rok. Bylo častější ve velkoměstech než v menších sídlech a bylo tím častější a delší, čím nižší byl socioekonomický status páru (Možný 1987, Možný; Rabušic 1992).

Posloupnost kroků k založení rodiny a charakter nesezdaného soužití se od počátku devadesátých let začíná měnit. Potřeba legitimizovat početí dítěte sňatkem slábne: podíl těhotných nevěst poklesl za posledních deset let o dvacet procent. Nesezdané soužití je všeobecně akceptováno veřejným mí-

něním – v demoskopických průzkumech odpovídá tři čtvrtiny dotázaných z populace od 18 do 65 let, že je rozumné, aby lidé, kteří se chtějí brát, spolu nejprve bydleli, a osm z deseti mladých lidí do 30 let soudí, že je v pořádku, když spolu dva lidé žijí, i když neplánují sňatek.

Jiná věc je ovšem tolerance k chování jiných a jiná vlastní životní projekt. Jako osobní volba nesezdané soužití stále není považováno za nejlepší alternativu ani tou nejmladší generaci: jen každý desátý z dosud svobodných říká, že by chtěl v takovém svazku žít. Z těch, kteří v něm žijí, pak více než 80 procent odpovídá, že má v úmyslu v budoucnosti se svým partnerem sňatek uzavřít. Sčítání lidu 2001 zjistilo už ve věkové skupině 25 až 29letých 40,4 procenta mužů žijících v manželství (a 4,4 procenta rozvedených), z žen bylo v této věkové skupině provdáno 59,5 procent (a rozvedeno 7,8 procent). V 28 letech klesá podíl neprovdaných žen pod 20 procent. Výběrová šetření ukazují, že z těch mladých žen v tomto věku, které nežijí v manželství, je bez stálého partnera asi třetina, a z těch, které stálého partnera mají, s ním asi třetina nebydlí (Hamplová; Pikálková 2002, s.131–4).

Změny v reprodukčním chování a změny hodnot

Česká populace, stejně jako populace ostatních postkomunistických zemí střední a východní Evropy, prochází skrze druhou demografickou tranzici se zpožděním zhruba o jednu generaci. „Na Západě měnily své rodinné chování ženy narozené v letech 1950 a později, na Východě [Evropa] ženy narozené v letech 1970 a později. Nové hodnoty, normy a postoje vznikaly na Západě v období sociálního klidu, zatímco v postkomunistických zemích jde o období hlubokých ekonomických a sociálních transformací. Není zřejmé, zda kohorty, které mají

stejně formální demografické parametry, jsou také totožné ve svých hodnotových orientacích, tudíž mohou představovat různé mentální kohorty. V dalších deseti letech bude možné již jasněji formulovat odpovědi“ (Rychtaříková 2002, s. 125).

Zatím totiž ukazují hodnotové výzkumy mladší generace spíše tradiční hodnotové orientace ve vytváření párů. Nejvyšší hodnota u ideálního životního partnera je jak pro muže, tak pro ženy dobrý vztah k dětem. Následuje „smysl pro rodinný život“, „zodpovědnost a poctivost“ a „dobré vychování“ a „tolerantnost“. Tyto hodnoty jsou na prvních místech nejčastějších voleb jak u mužů, tak u žen. Hodnoty individualizace, respektive soutěživosti jsou jednak až v druhé polovině škály výběrů, jednak jsou tradičně orientovány podle pohlaví: ženy očekávají častěji od mužů rozhodnost, úspěšnost v zaměstnání, citlivostivost a dobré finanční i hmotné zázemí, muži očekávají od žen častěji hezký vzhled (Kuchařová; Nedomová; Zamykalová 1999, s. 10, Hamplová; Pikálková 2002, s. 139).

Na možnou změnu těchto postojů a očekávání ukazuje vývoj porodnosti. V minulé generaci, která procházela obdobím nejvyšší potenciální porodnosti v sedmdesátých letech (v době, kdy ve většině evropských zemí klesala porodnost jako kámen), došlo v České republice k výrazné vlně zvýšení porodnosti. Česká rodina, otřesená invazí tankových divizí ze zemí Varšavské smlouvy v roce 1968 a následnou okupací země, provázenou politickými represemi, paradoxně posílila. Lidé se stahovali do soukromí – a měli děti. K velkému počtu porodů přispělo i to, že ve věku rozhodování o druhém či třetím dítěti byly silné ročníky matek z baby-boomu prvních let po druhé světové válce. Projevil se i účinek pro-natalitních opatření, která připravila před koncem šedesátých let reformní vláda „socialismu s lidskou tvář“

a nasadila je na počátku sedmdesátých let vláda Gustava Husáka, které se změny hodily ne z důvodů humanitních, ale politických: rodičovství pomáhala pacifikovat cizí okupaci zjištěnou populaci. Podle odborných odhadů narodilo se v této vlně zvýšené porodnosti během osmi let asi půl milionu dětí navíc, z obvyklých ročních 140 tisíc stoupl počet narozených dětí až přes 190 tisíc ročně.

O tom, jak výrazně pro-rodinné klima v sedmdesátých letech panovalo, svědčí i nízký podíl dětí narozených mimo manželství. V letech 1974 a 1975, při kulminaci vlny zvýšené porodnosti, se jen 4,4 procenta dětí narodilo neprovdaným ženám. Byla to patrně historicky nejnižší míra illegitimity dosažená kdy na českém území. Nic nenasvědčuje tomu, že by se ještě někdy v předvídatelné budoucnosti mohla opakovat.

Generace, která prochází obdobím zakládání rodiny po přelomu století, je tedy početně silná; doba, kdy do vrcholu reprodukčního věku začnou dosahovat slabší ročníky, přijde před koncem prvního desetiletí tohoto století. Období, kdy se rodilo více třetích dětí, skončila totiž na počátku osmdesátých let a od té doby se rodí v českých rodinách méně a méně dětí. Očekávalo se ovšem, že jakmile dospějí do mateřského věku děvčátka ze silných ročníků z poloviny sedmdesátých let, celkový počet narozených dětí se opět výrazně zvedne, i kdyby porodnost dále klesala. Nestalo se tak; statistika narozených sice znamenala v roce 2004 malý nárůst, ale k plné náhradě odložené plodnosti má pořád ještě

velmi daleko. Teoreticky je samozřejmě pořád ještě možné, že co tato generace žen zanedbala v porodnosti, když procházela třetí dekádou svého života, dožene v dekadě čtvrté, ale není to příliš pravděpodobné.

Porodnost v České republice po změně režimu nejprve prudce upadla, od poloviny devadesátých let se zhruba ustálila. Místo obvyklých 140 tisíc dětí rodí se asi 90 tisíc dětí.⁶ Nejvýrazněji, asi na čtvrtinu, klesla porodnost nejmladších matek do dvaceti let věku. Prudce ubylo ale také matek v prvních pěti letech po dosažení tohoto věku. Do té doby rodily asi 70 procent dětí a podíl těch, které dosáhly třicítka a dosud neměly dítě, vzrostl v devadesátých letech z 6 na 18 procent, tedy na trojnásobek, a dále stoupá. Demografické projekce ukazují, že pětina až třetina žen z této kohorty zůstane trvale bezdětná.⁷

Politická změna v roce 1989 přinesla s sebou totiž také změnu životních strategií. Tato změna se výrazně dotýká i strategií reprodukčních. (Možný; Rabušic 1999, Rabušic 2001) Doložitelné jsou zatím tři změny. Především zamířila česká rodina, jako o generaci dříve rodina západoevropská, k tomu, že orientuje svou reprodukční strategii spíše na jedno než na dvě děti a ubývá rodin, kde je dětí více. Konečná plodnost žen této generace nebude s vysokou pravděpodobností výrazně vyšší než 1,2 dítěte na jednu ženu. Tzv. zachovná plodnost, tedy stav, který obnovuje v další generaci aspoň stejný počet potenciálních matek, činí 2,1 dítěte na jednu ženu. Při současné plodnosti narodí se

⁶ Čísla předběžné evidence z první poloviny roku 2004 ukazují přece jen jakýsi malý vzestup: ženám z nejsilnějšího ročníku 1974 je 30 let a začínají realizovat odkládané porody. Deficit asi o téměř 90 tisíc ročně méně narozených dětí než v době, kdy ony přicházely na svět, však vzestup o dva či pět tisíc dětí ročně ani zdaleka nevyrovnává.

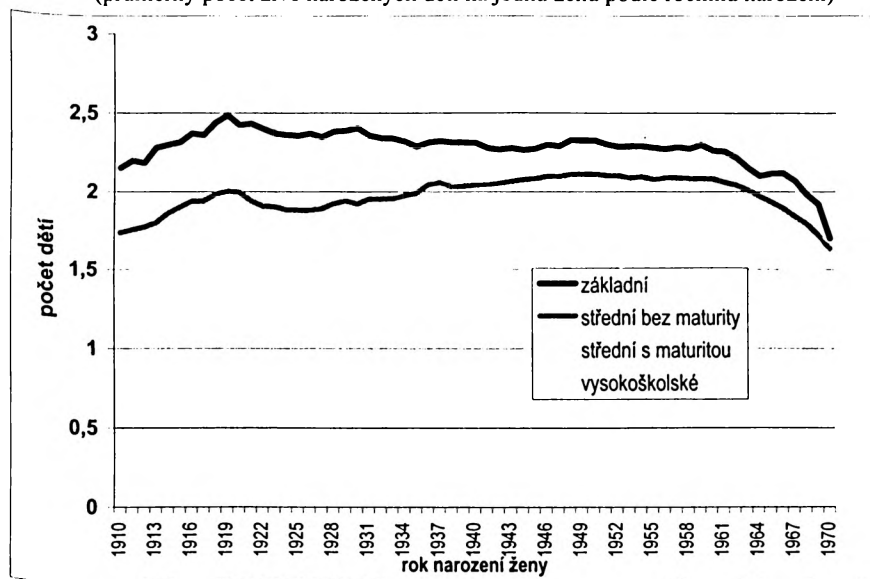
⁷ Jak velký ten podíl skutečně bude ukáže ovšem až zhruba příštích deset let; teprve kolem roku 2015 se definitivně fyziologicky uzavře možnost mít dítě pro ženy, které to začaly odkládat na počátku devadesátých let. Plánovaná bezdětnost je u nás stále relativně nízká, pohybuje se okolo 10 procent u žen a 20 procent u mužů (Rabušic 2004).

na 100 žen 120 dětí a na jejich místě pak bude o generaci později 60 potenciálních matek. Ty by, aby bylo vnuček opět tolik, kolik bylo babiček, musely mít v průměru každá čtyři děti. Dovede si dnes někdo představit českou společnost za pouhé čtvrt století fungující na rodinách se čtyřmi dětmi – a tedy se ženami vesměs v domácnosti? Při trvalé míře fertility 1,2 dětí na ženu klesá počet lidí v populaci na polovinu každých 32 let. Pokud by se současná míra reprodukce zachovala jako trvalá, mohly by se děti, které se dnes rodí, dožít České republiky s méně než třemi miliony původního obyvatelstva.⁸

Dostí významná pro budoucí podobu české populace je skutečnost, že na plodnost

českých žen má výrazný vliv jejich vzdělání, a to vliv negativní. Již po několik generací platí, že čím vzdělanější je žena, tím bude mít pravděpodobně méně dětí. Tento vztah neovlivňoval nijak významně celkovou porodnost v dobách, kdy vysokoškolské vzdělání bylo u ženy řídkou výjimkou a maturita představovala jen výrazně menšinové vzdělání. S tím, jak úroveň vzdělání žen celkově stoupá, negativní závislost mezi vzděláním a plodností nabývá na váze. Jak ukazuje graf 2, u žen, které realizují svou plodnost po změně ekonomických, politických a kulturních poměrů v posledních patnácti letech, se tato negativní závislost dále posiluje.

Graf 2: Vzdělanostně diferencovaná plodnost v České republice
(průměrný počet živě narozených dětí na jednu ženu podle ročníku narození)

Zdroj: ČSÚ, Rychtaříková 2004

⁸ Za předpokladu, že se jejich průměrná naděje na dožití zhruba sedmdesáti pěti let, vypočítaná podle současného řádu vymírání, výrazněji nezmění. Po roce 2050 výmě silná kohorta narozená v sedmdesátých letech minulého století (viz výše) a v sedmdesátých letech tohoto století už nebudou tyto ročníky ovlivňovat věkovou pyramidu.

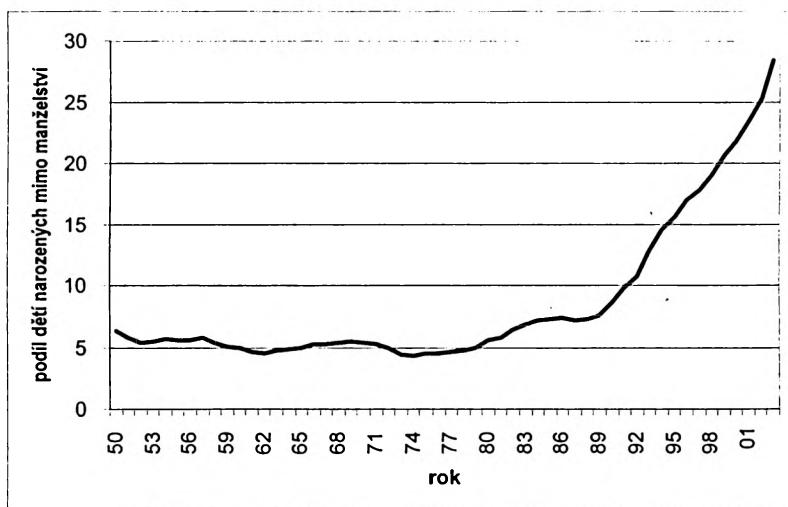
Za druhé zakládají Češi a Češky rodinu podstatně později než ve starém režimu. Skončila doba politické „normalizace“ po sovětském vpádu, kdy české prvorodičky byly nejmladšími v Evropě a rodily první dítě nejčastěji ve věku 21 let. Od počátku devadesátých let Češky narození prvního dítěte odkládají, průměrný věk prvorodičky stoupl na z prvních deset let po převratu o 2,5 roku, v roce 2001 byl 25,3 a dále stoupá.

České matky prvního dítěte jsou v evropském srovnání pořád ještě velmi mladé, ale doba, kdy rozhodující podíl žen z této generace porodí své první dítě, může teprve přijít: děvčátka narozená na vrcholu populační

vlny kolem roku 1974–75 budou mít třicet teprve kolem roku 2005. Jak jsme ukázali na vývoji sňatečnosti, zadržené porody, stejně jako odkládané sňatky, se mohou ještě realizovat v druhé polovině prvního desetiletí v tomto století.

Nebylo by ale bezpečné spojovat očekávatelný vývoj porodnosti a sňatečnosti. Stále více mladých párů či mladých žen už nespojuje rodičovství s manželstvím. Třetí výrazná změna je strmý vzestup podílu dětí narozených mimo manželství. Mezi lety 1989 a 2002 se jejich podíl na počtu narozených dětí ztrojnásobil, od roku 1975 vzrostl pětikrát. V roce 2003 se už čtvrtina ze všech dětí narodila neprovdaným matkám.

Graf 3: Vzestup podílu nemanželských dětí v ČR 1950–2003
v procentech ze všech živě narozených

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1992–2002

Také podíl dětí rozených mimo manželství je sociálně stratifikovaný. Distribuce podílu dětí narozených mimo manželství není věkově rovnoměrná. Jsou to, na jedné straně, čas-

těji děti matek mladších dvaceti let – zhruba dvě třetiny dětí těchto matek jsou dětmi nemanželskými, kdežto u matek mezi 25 a 30 lety je jich jen necelá sedmina. Protože ale

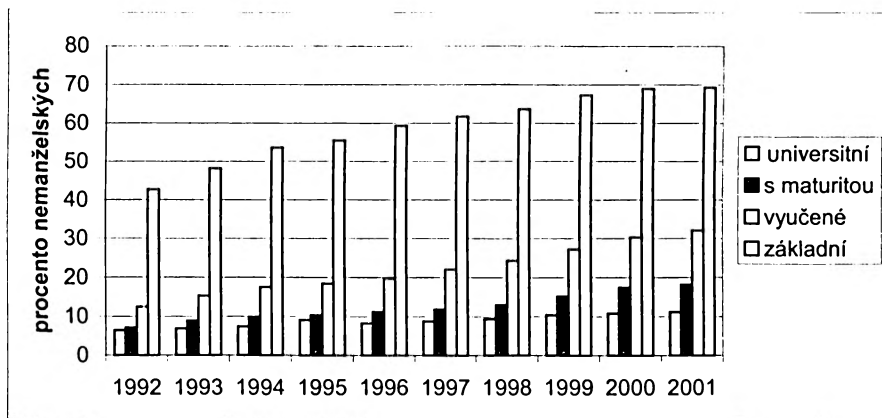
výrazně klesla porodnost u žen do dvaceti let, celkový počet jejich nemanželských dětí je menší, nežli je počet nemanželských dětí narozených matkám nad třicet let věku. Nemanželské děti totiž nejsou jen dětmi svobodných matek. Každé čtvrté z nich se rodí ženám, které už manželstvím prošly, zejména ženám rozvedeným. Proto také v České republice 40 procent z dětí narozených mimo manželství není prvním dítětem své matky.

Tento trend se posiluje. Počet dětí třetího anebo vyššího pořadí narozených v manželství poklesl v devadesátých letech o 45 procent, u nemanželských naopak stoupl o 32 procenta. Dnes už je téměř pětina nemanželských dětí třetím, anebo dokonce dalším dítětem své matky. Zatímco provdaným

matkám se na sto prvních dětí narodí 90 druhých dětí a na sto druhých dětí 34 dětí třetích a vyššího pořadí, u neprovdaných matek je to 41 dětí druhých a 71 dětí třetích a vyššího pořadí (Pohyb obyvatelstva 2001).

Tato věková stratifikace nemá jen demografické, nýbrž především sociální vysvětlení. Podíl dětí narozených neprovdaným matkám je silně závislý na jejich vzdělání, a tato závislost se po celá devadesátá léta posilovala.⁹ Z dětí matek se základním vzděláním se v České republice rodí 70 procent mimo manželství. Podíl dětí narozených mimo manželství pravidelně klesá s každým dalším dosaženým stupněm vzdělání, děti univerzitně vzdělaných matek se rodí mimo manželství jen 11 procent.

Graf 4: Podíl prvních dětí narozených mimo manželství podle vzdělání matky v České republice v letech 1992–2001

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1992–2002

⁹ Po čtyřiceti letech vnucené „beztřídní společnosti“, kdy byly v České republice přirozené stratifikační mechanismy mocensky blokovány, ustavuje se znovu třídní stratifikace české společnosti jen zvolna a obtížně. Majetkové poměry jsou stále ještě dosti neprůhledné a prestiž jednotlivých sociálních pozic nejistá. Jako nejlepší zástupný stratifikační indikátor stále ještě nejlépe slouží nejvyšší dosažené vzdělání; často je to také jediný dostupný indikátor.

V České republice není tedy rodičovství nesezdaného páru výrazem liberálního ducha – to by ho muselo se vzděláním přibývat a ne naopak. Je spojeno spíše s nižším socioekonomickým statusem a také s menším kulturním kapitálem.¹⁰ Ukazuje na to i skutečnost, že nejvyšší podíl svobodných matek nenacházíme v univerzitních centrech a velkých městech, ale naopak v ekonomicky retardovaných příhraničních regionech s vysokým podílem níže kvalifikovaných pracovních míst v ekonomice, vysokou mírou nezaměstnanosti, rasistických incidentů, sebevraždnosti a dalších indikátorů sociální neuspořádanosti.

I v České republice patří ovšem právo na svobodné mateřství k významným hodnotám liberálního diskurzu. Demografické statistiky však ukazují, že vzdělané ženy, které tento diskurz vytvářejí, samy tohoto práva nevyužívají. Je atraktivní spíše pro méně vzdělanou populaci, která se s ním setkává jen v jeho pokleslé podobě v masových médiích. Ženy z nižších vzdělanostních a sociálních vrstev mají v České republice také větší potíže najít stabilního partnera.

Dlouhodobý pokles stability rodiny

Jak jsme se už zmínili v úvodní části, s nástupem modernity rozvolnila se někteří významná pouta, jimiž společnost držela pohromadě rodinu jako mezigenerační společenství i jako manželský pár. Poklesla především hladina ekonomického tlaku; rodina už není především společenstvím majetku a sdíleným hospodářstvím, jehož základem byla domácnost vlastního dům, který sloužil – u zemědělců stejně jako u řeme-

slníků a měšťanů, ale skrytěji také u šlechty – zároveň jako ekonomická a výrobní jednotka. To drželo pohromadě generace, které se v něm postupně střídaly, vzájemně se propustující. Manželský pár, který garantoval fyzickou reprodukci, byl pak sepiat manželstvím, jehož trvalost byla garantována transcendencí: co Bůh spojil, člověk nerozlučuj. Tento systém v Evropě po staletí zajišťoval přenos majetku z generace na generaci a posiloval soudržnost společnosti.

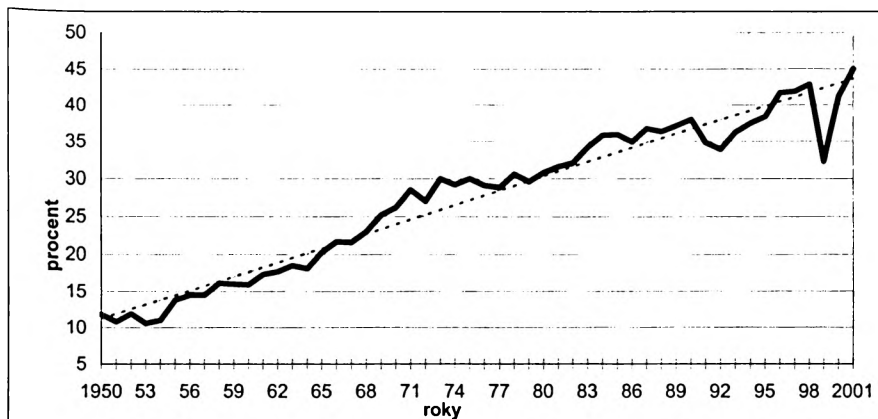
Už s rozpadem tradičních společností (u nás hlavně v devatenáctém století) odloučilo se pro stále více lidí bydlení a zaměstnání a ve vyšších společenských vrstvách začal se přesouvat důraz z kapitálu ekonomického na kapitál kulturní, který převzal úlohu hlavního nástroje statusové heredity. Manželství postupně ztrácelo svou posvátnost a měnilo se v občanskou smlouvu. Rodina ztrácela odpovědnostní vázanost k rodovému majetku (domu, živnosti, polím) a začala se zakládat v každé generaci znovu.

A domácnost moderního typu, dvougenerační neolokální nukleární rodina, začala se postupně také stále častěji rozpadat rozvozem a reorganizovat opakovanými manželstvími. Vývoj rozvodovosti v České republice za posledních padesát let ukazuje graf 5.

Údaj, který najdeme na konci tohoto grafu, totiž ten, že dnes uzavírané manželství skončí s 45procentní pravděpodobností rozvodem, je velmi často citován v médiích a podílí se významným způsobem na celkovém pocitu nejistoty u mužů i žen v manželském svazku. Přispívá k dosti rozšířenému přesvědčení, že z manželství se stala cfměrná záležitost. Někde vede k defetistické re-

¹⁰ Jistý vliv na zvyšující se podíl nemanželských dětí se snižujícím se vzděláním bude mít i zvyšující se zájem na výhodnějších sociálních dávkách se snižující se kvalifikací; míru tohoto vlivu je obtížné odhadnout, ale v analýzách tohoto jevu ve státech silného sociálního zabezpečení je všeobecně konstatován.

Graf 5: Souhrnná míra rozvodovosti v České republice 1950–2001

Zdroj: ČSÚ, Pohyb obyvatelstva 1992–2002

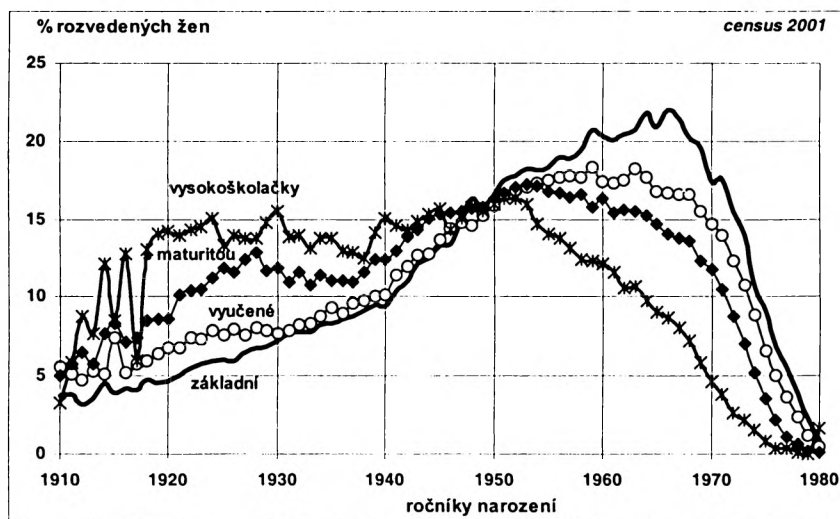
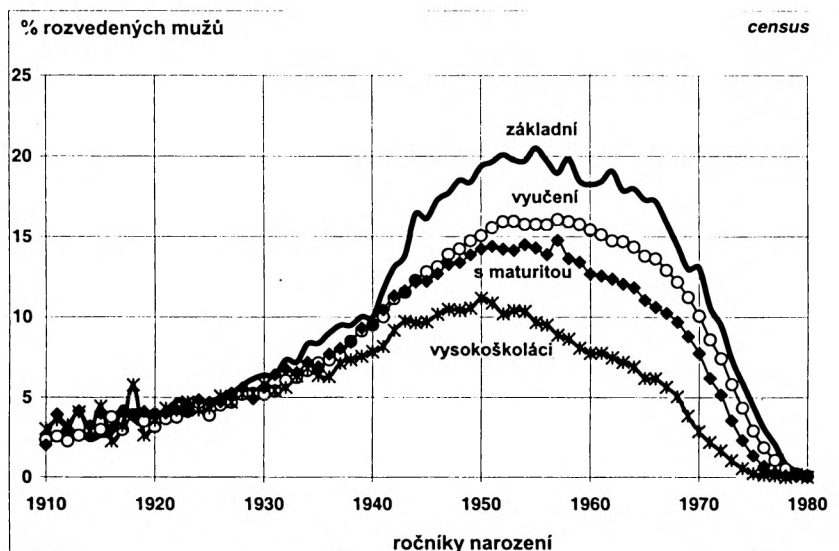
zignaci na aspiraci řádně manželství založit i na odhodlání prožít v něm v dobrém i zlém pospolu aspoň tu podstatnou část života, kdy děti rodiče potřebují. Tato rezignace vysvětluje nejenom zvýšenou mimomanželskou plodnost, ale částečně také všeobecný pokles fertility. Je to také typické „sebenaplnující proroctví“, jeden z nejelementárnějších sociálních mechanismů: když dost lidí uvěří, že něco je, začnou podle toho jednat a ono se to také stane skutečností.

Šance na stabilní rodinu však není tak malá, jak naznačuje ona pětačtyřicetiprocentní pravděpodobnost rozpadu manželství, kterou vyčteme ze souhrnné míry rozvodovosti. Především ji zvyšují opakované rozvody: určitá malá část populace se rozvede za život několikrát a tito „rotující“ jedinci zvyšují celkovou rozvodovost a jakoby zmenšují počet těch, kteří se nerozvedou nikdy: celá pětina z rozvodů nejsou aspoň pro jednoho z rozvádějících se rozvodem prvním. Nikoli nepodstatná část z těch, kteří se rozvedou, se opakovaně provdávají a žení: skoro třetina

z uzavíraných sňatků u nás jsou sňatky aspoň pro jednoho ze snoubenců sňatkem opakovaným.¹¹ Ač se situace se zvyšujícím se věkem, kdy mladí lidé uzavírají sňatek poprvé, pozvolna mění, přesto pořád je nejčastější délka rozvádějícího se manželství tři roky. Podstatná část rozvedených pak zakládá nové manželství: v jedné třetině českých rodin aspoň jeden z páru byl už předtím rozvedený a manželství páru, kde oba už za sebou mají alespoň jedno předchozí manželství, tvoří 13 procent z existujících manželství (Pavlik; Kučera 2002). Obecně se dá odhadnout, že založit stabilní rodinu je dnes cílem asi 80 procent Čechů a asi 80 procentům z nich se to povede, i když ne všem na první pokus. Opakovaný sňatek je obtížnější pro muže a ženy s nižším sociálním statutem, proto mezi nimi nacházíme více rozvedených. Zajímavé je, že dříve to pro ženy platilo opačně (nejvíce rozvedených zůstávalo mezi vysokoškolačkami), v mladších ročnících se poměr rozvedených podle vzdělání obrátil a platí to pro obě pohlaví stejně (srv. graf 6).

¹¹ V roce 2000 23,9 procent ženichů a 23,5 procent nevěst nevstupovalo do manželství poprvé.

Graf 6: Podíl rozvedených podle vzdělání mužů a žen v ročníkách narození 1910–1980

Zdroj: ČSÚ, Rychtaříková 2004

Rozvádějí se ovšem i páry po delším soužití a mnohé z nich mají v době rozvodu nezletilé děti. V letech 1990 až 2000 více než 340 000 dětí ztratilo rozvodem jednoho z rodičů (vesměš otce); je to téměř čtvrtina z 1 400 000 dětí narozených provdaným matkám v dekadě 1980 až 1990 (Pavlík; Kučera 2002). Vzhledem k poměrně vysoké pravděpodobnosti opakovaného sňatku však většina z nich vyrůstá v opakovaném manželství své matky s nevlastním otcem. Protože nové manželství pro matku jednoho dítěte zvyšuje pravděpodobnost, že se jí narodí druhé dítě, vyrůstá často i s nevlastními sourozenci. Ti žijí v domácnosti, ve které žije ono a někdy i v domácnosti bývalé ženy jeho nevlastního otce, která, pokud se opakovaně provdala a má s novým partnerem opět děti, opatřuje tak dětem ženy svého bývalého manžela rodinné vztahy, pro které čeština ani nemá jméno. Počet babiček jednoho dítěte – vlastních i nevlastních – pak vzrůstá, a pokud opakuje někdo v rodičovské generaci sňatek víckrát než jednou, stává se neprehledným.

Nové prvky ve vztahu rodina a škola

Působení školy jako instituce, která zajišťuje všem dětem rovný start do života a je hlavním nástrojem egalitárních principů demokratických společností, v nichž si občané nejsou rovni majetkem, ale jsou si (měli by si být) rovni šancemi, zejména pro děti, je za této situace snazší i obtížnější. Nestabilita rodiny školu jako rivala rodinného sobectví posiluje. Vědomí nejisté stability ale činí rodinu úzkostnější a někdy i agresivnější; u majetkově silných rodin pak přibývá arogance.

Pokles porodnosti a rodina s jedním dítětem jako většinové rodinné uspořádání přenášejí na školu novou funkci: zatímco v tradiční rodině se dítě učilo od sourozen-

ců hledat svoje místo ve skupině dětí a dostávalo praktickou lekci ze staré pravdy, že svoboda jednoho končí tam, kde začíná svoboda druhého, u jedináčka čeká dítě tato lekce, až když přijde do školy. Dostává ji tam ale ve skupině dětí stejně starých, bez přirozeného základu stratifikace a bez lekce o funkci nerovnosti. V rodině s několika dětmi vrůstalo každé dítě od prvních kroků do hierarchizovaného systému: starší byli silnější i šikovnější a bylo možno se od nich leccos naučit. Vyplatilo se uznávat jejich nadřazenost, protože byli v tísní zdrojem pomoci a ochrany. Vzhledem k mladším pak toto očekávání ochrany učilo děti, že dominance je spojená s odpovědností. Identifikace s rodinou přesahovala identifikaci s rodiči: dítě se učilo skupinové identifikaci, vztažené často i na bratrance a sestřenice a celý rodinný klan. Dnes už je tento druh identifikace pro české děti (pokud nepocházejí z romského prostředí) často nepochopitelný. Děti z rodin jedináčků totiž žádné bratrance či sestřenice nemají: co ten vztah znamená, znají jen z doslechu, neboť jim chybí i jakýkoli strýček či tetička.

Jak si všiml už ve čtyřicátých letech minulého století Talcott Parsons, rodinu jako základní instrument socializace začala nahrazovat skupina vrstevníků, založená ve školní třídě. Pozici školy to však nezlepšilo: s rodinou bylo pro školu totiž možno snadněji vyjednávat a najít společnou řeč než s vrstevnickou partou dětí či adolescentů. Tento proces oslabování váhy rodiny tedy školu neposílil. V dalším vývoji ji pak dále oslabil vzrůstající vliv masových médií, která už dnes hrají v socializaci dětí prim. Působí od nejranějšího věku (první pohádky jdou častěji z televize: maminka neumí pohyblivé obrázky) a ve spojení s reklamou vytvářejí pro každou generaci jakoby nový životní styl. Mediální kultura také homogenizuje – není to ale demokratická kultura, jak si ji

představovali zakladatelé občanských společností. Není to kultura orientovaná na stejné šance vyniknout, převzít odpovědnost a rozvinout své jedinečné vlohy, nýbrž na stejné šance v konzumu. Ty ovšem existují jen ve virtuálním světě reklamy. V realitě nestejná kupní síla dětí z různě bohatých rodin vytváří ve školním prostředí silné tlaky na marginalizaci těch, co nestačí konzumnímu dik-tátu, či hostilitu většiny k těm, co si mohou dovolit všechno. Chybí v ní tedy z původních ideálů stále častěji i bratrství. V dalším kroku k virtuálním světům počítačů a sítí postu-puje individuace dále a i vrstevnická parta se stává stále obtížněji ustavitelná.¹²

Bohatší rodiny, pro které je tento druh demokratizace tvrdším oříškem než tradiční homogenizační vliv školy, opouštějí tedy stále častěji tohoto starého rivala a spojence a posílají svoje děti do soukromých škol. Vzdělání se totiž pro ně zvláštním paradoxem doby stalo významnější složkou majetku než kdykoli dříve. Ukazuje se, že kulturní kapitál lze odkázat spolehlivěji nežli kapitál ekonomický: nemůže zbankrotovat, nemůže být vyvlastněn. Ekonomický vývoj, nesen vývojem technologickým, se stále zrychluje, tempo změn narůstá a změny jsou stále obtížněji předvídatelné: co vypadalo včera jako báječná investice, může se do zítřka proměnit v hromádku bezcenných akcií... jen to, co má dítě v hlavě, mu nikdo nevezme. A samozřejmě také konexe na kamarády ze stejných rodin, tedy kapitál sociální. Škola tím nabývá na váze, ale nikoli jakákoliv škola: kulturním a zejména sociálním kapitálem nejlépe vybavuje škola elitní. Podíl dětí v soukromých školách, počínaje základním školstvím, dramaticky roste. U nás je soukromá škola nová instituce, spjatá s novým politickým a společenským uspo-

řádáním, ale i v zemích, kde se kapitalismus vyvíjel do své pozdní podoby bez násilného přerušení a které přitom měly silnou tradici veřejného školství, jako jsou USA, už po několika desetiletí stoupá podíl dětí, které neprošly veřejným školstvím. Jeho oslabování by už ale bylo tématem na jinou stat'.

Literatura:

- BECK, U. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1986. Angl.: *Risk Society: Towards a New Modernity*. London : Sage, 1992.
- BECK, U.; BECK-GERNSHEIM, E. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1990.
- BOURDIEU, P.; PASSERON, J.C. *La Reproduction*. Angl.: *Reproduction in Education, Society and Culture*. London : Sage, 1977. [nové vyd. 1990].
- DOUGLAS, J.W.B. *The Home and the School*. London : Mac Gibon & Kee, 1964.
- EUROSTAT. Trends in households in European Union: 1995–2025. *Statistics in Focus, Population and Social Conditions*, 2003, 24. Luxemburg : EURO-STAT.
- HAMPLOVÁ, D; PIKÁLKOVÁ, S. Manželství, nesezdaná soužití a partnerský vztah. In MANSFELDOVÁ, Z.; TUČEK, M. (ed.). *Současná česká společnost : Sociologické studie*. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2002, s. 127–177.
- HERRENSTEIN, R.; MURRAY, C. *The Bell Curve : Intelligence and Class Structure in American Life*. New York : Free Press, 1994.
- JORDAN, B.; REDLEY M.; JAMES, S. *Putting the Family First : Identities, Decisions, Citizenship*. London : UCL Press, 1994.

¹² Typicky ji nahrazuje *ad hoc* svolaná a časově efemérní technoparty.

- KATRŇÁK, T. *Odsouzení k manuální práci*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2004.
- KUCHAŘOVÁ, V.; NEDOMOVÁ, A.; ZAMYKALOVÁ, L. *Předpoklady sňatkového a rodinného chování mladé generace*. Praha : VÚPSV, 1999.
- LUHMANN, N. *Láska jako vášeň*. Praha : Prostor, 2002.
- MITTENAUER, M.; SIEDER, R. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft : Zum Strukturwandel der Familie*. München : Oscar Beck, 1977.
- MOŽNÝ, I. (2002a) *Česká společnost : Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života*. Praha : Portál, 2002.
- MOŽNÝ, I. K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů. *Demografie*, 1987, roč. 29, č. 2, s. 114-123.
- MOŽNÝ, I. *Moderní rodina: mýty a skutečnost*. Brno : Blok, 1990.
- MOŽNÝ, I. (2002b). Vzdělanostně diferencovaná ilegilitimita jako syndrom pozdní moderny. In PLAŇAVA, I.; PILÁT, M. (ed.). *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno : Barrister & Principál, 2002, s. 60-65.
- MOŽNÝ, I., a kol. *Mezigenerační solidarita v České republice, Německu a Turecku*. Praha : VÚPSV, 2004.
- MOŽNÝ, I.; RABUŠIC, L. The Czech family, the marriage market and the reproductive climate. In VEČERNÍK, J.; MATĚJŮ, P. (Eds.). *Ten years of rebuilding capitalism: Czech Society after 1989*. Praha : Academia, 1999.
- MOŽNÝ, I.; RABUŠIC, L. Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. *Czechoslovak Sociological Revue*, 1992, 28, s. 107-117.
- PALONCYOVÁ, J. *Změny české rodiny : Mladá generace a demografický vývoj*. Praha : VÚPSV, 2003.
- PAVLÍK, Z.; KUČERA, M. *Population Development in the Czech Republic 1910–2002*. Praha : Katedra demografie Přírodovědecké fakulty UK, 2002.
- Pohyb obyvatelstva*. Praha : ČSÚ, 1900–2001.
- Pohyb obyvatelstva*. Ročníky 1992 až 2002. Praha : ČSÚ.
- RABUŠIC, L. Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic. *Czechoslovak Sociological Revue*, 2001, roč. 9, s. 107-117.
- RABUŠIC, L. Will the Czechs have the fewest children in Europe? In MAREŠ, P., et al. *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno : Barrister & Principál, 2004. ISBN 80-86598-67-5.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. In HAMPLOVÁ, D.; RYCHTAŘÍKOVÁ, J.; PIKÁLKOVÁ, S. *Vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2004.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. Minulá a současná diferenciacie reprodukce v Evropě. In MANSFELDOVÁ, Z.; TUČEK, M. (ed.). *Současná česká společnost : Sociologické studie*. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2002, s. 107-126.
- SHORTER, E. *The Making of the Modern Family*. New York : Basic Books, 1975.
- STONE, L. *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. London : Weidenfeld & Nicolson, 1977.

